

Kielioppi ja tekstilaji

Direktiivin muotoilusta viraston ryhmäkirjeissä

SUVI HONKANEN

Väitöksenalkajaisitelmä Helsingin yliopistossa 16. maaliskuuta 2012

Ohjeiden antaminen on tavallista toimintaa paitsi monenlaisissa arkielämän myös monenlaisissa ammatillisissa ja institutionaalisissa vuorovaikutustilanteissa. Kun menemme vaikkapa lääkärin vastaanotolle, lääkäri saattaa pyytää meitä esimerkiksi sanomaan *aaa* tai ottamaan yskänlääkettä kolme kertaa päivässä viikon ajan. Töissä esimies tai tiimipäällikkö saattaa puolestaan lähettää meille sähköpostin ja pyytää pitämään kokouksessa pienen esityksen tai huolehtimaan seminaarin kahvitarjoilusta.

Olen väitöskirjassani tarkastellut toimintaohjeiden muotoilua joukossa sellaisia institutionaalisia vuorovaikutustilanteita, joissa ohjeiden esittäjä ja vastaanottaja ovat asiantuntijoina töissä samassa organisaatiossa. Aineistonani on ollut joukko Helsingin kaupungin opetusviraston ryhmäkirjeitä. Ryhmäkirjeet ovat opetusviraston sisäisiä tiedotteita, joilla virasto antaa toimintaohjeita esimerkiksi helsinkiläisille kouluille ja välittää niille tietoa ajankohtaisista asioista. Aineiston keräysajankohtana ryhmäkirjeitä on lähetetty pari kolme viikossa. Ne ovat siis virastossa arkisia tekstejä, joiden avulla hoidetaan paljon rutiininomaisia ja kiireisiäkin asioita. Viraston itse ryhmäkirjeiksi nimeämät tekstit on usein allekirjoittanut esimerkiksi yleissivistävän koulutuslinjan johtaja tai joku viraston päälliköistä. Ryhmäkirjeen lähettäjällä onkin virkansa puolesta paitsi oikeus myös velvollisuus säädellä vastaanottajan tekemisiä. Samoin vastaanottajan velvollisuuksiin kuuluu ottaa ohjeita vastaan ja – tyypillisesti – myös noudattaa niitä.

Olen tutkinut ryhmäkirjeissä käytettäviä ohjailukeinoja, koska olen halunnut selvittää, miksi toimintaohjeet muotoillaan erilaisissa ryhmäkirjeissä eri tavoin. Samoin olen halunnut selvittää, millaiset seikat motivoivat ohjeen muotoilua yksittäisen ryhmäkirjeen sisällä, kun ohjeita esitetään samassa kirjeessä monta. Tähän tapaan olen tarkastellut, kuinka meneillään olevan puhetilanteen ominaisuudet heijastuvat ohjeiden muotoiluun – tai kuinka ohjeiden muotoilu rakentaa käsitystämme tällaisista ominaisuuksista.

Aiemmassa ohjailukeinojen tutkimuksessa ohjeen muotoiluun liittyvää variaatiota on suomen kieltä tutkittaessa selitetty karkeasti ottaen kahdella tavalla. Osassa tutkimuksia ohjeen muotoilua on selitetty puhetilanteen osallistujien sosiaalisella asemalla ja sillä, millainen valtasuhde heidän välillään vallitsee. Ohjeen muotoilua on tällöin pidetty resurssina, jonka avulla puhuja voi esimerkiksi säädellä valtahierarkian näkyvyyttä, lieventää kehotuksen sävyä tai peittää, että tarkoituksena ylipäätään on ohjalla vastaanottajan tekemisiä. Osassa tutkimuksia valtasuhde on sen sijaan jäänyt selittäjänä tekijänä sivummalle. Tällöin ohjailukeinon valinnan on tulkittu kytkeytyvän pikemmin siihen, kuinka varmana, kuormittavana tai odotuksenmukaisena ohjeen muotoilija ohjetta tai sen toteuttamista käsittelee. Toisin sanoen ohjeen muotoilua on käsitelty yhtenä sellaisena keinona, jolla ohjeen esittäjä voi ottaa huomioon, osaako vastaanottaja jo odottaa ohjetta tai kuinka paljon hänelle aiheutuu sen toteuttamisesta vaivaa.

Edelleen hieman karkeistaen voidaan sanoa, että ohjeen muotoilua selittävät tutkimustulokset eroavat toisistaan sen mukaan, millaista aineistoa tutkimuksissa on käsitelty. Valtasuhde ja ohjailun lieventäminen ovat nousseet selittävinä tekijöinä esille, kun tarkastelun kohteena ovat olleet kirjoitetut tekstit. Toteuttamisen varmuudella, odotuksenmukaisuudella tai kuormittavuudella ohjailukeinon valintaa on puolestaan selitetty, kun tutkimuksessa on käsitelty keskustelutilanteissa – siis puhutussa kielessä – esitetyjä ohjeita. Tulosten erilaisuutta eivät kuitenkaan selitä ainoastaan aineiston laatuun liittyvät erot. Niitä selittää myös tapa, jolla aineistoja on tarkasteltu.

Kun ohjailukeinon valintaa on tarkasteltu kirjoitetuissa teksteissä, tutkimuksissa viitataan monesti klassisen pragmatiikan kirjallisuuteen tai kirjallisuuteen, joka on omaksunut siitä vaikutteita. Klassisen pragmatiikan ja sitä seuranneen kohteliaisuusteorian keskeisiä ajatuksia oli, että ohjeen esittäminen on teko, joka uhkaa kuulijan kasvoja. Siksi myös ohjeen muotoilua on pragmatiikkaan nojaavassa tutkimuksessa selitetty usein juuri puhujien välisen suhteen laadulla. Kun vaikutteita on otettu klassisesta pragmatiikasta, ohjailukeinon valintaa on lisäksi tarkasteltu metodein, joita yhteisesti voitaisiin nimittää paradigmaattisiksi. Tällöin tekstistä on poimittu esiin lauseet, jotka tutkija itse tulkitsee ohjaileviksi. Tämän jälkeen on usein keskitytty tutkimustulosten kvantifointiin. Näin paradigmaattinen tarkastelutapa on tuottanut kiinnostavaa tietoa siitä, millaiset ohjailukeinot ovat erityyppisille teksteille ominaisia. Ohjailukeinon valintaa selitettäessä huomioita on kuitenkin tehty pääosin ohjeiden muoto- ja merkityspiirteistä ilman, että esimerkiksi ympäröivää tekstiyhteyttä otettaisiin yksityiskohtaisesti huomioon.

Kun tarkastelun kohteena ovat olleet puhutut aineistot, ohjailukeinojen tutkimus on viime vuosina nojautunut keskusteluanalyttiseen tutkimuskirjallisuuteen. Keskusteluanalyysissa oletukset siitä, millaiset kontekstiseikat ohjeen muotoiluun vaikuttavat, eivät ole olleet samalla tavoin ennalta määritellyjä. Päinvastoin kontekstipiirteinä on kulloinkin pyritty käsittelemään sellaisia kontekstin ulottuvuuksia, joita puhetilanteen osallistajat merkitsevät relevanteiksi omilla kielellisillä valinnoillaan. Lisäksi keskusteluanalyysia voi tutkimusmenetelmänä luonnehtia korosteisen syntagmaattiseksi. Tämä tarkoittaa esimerkiksi, että yhden keskustelijan esittämä puheenvuoro tulkitaan ohjeeksi vasta sen perusteella, kuinka vuorovaikutustilanteen muut osallistajat

siihen reagoivat. Tulkintoja osallistujien reaktioista tehdään puolestaan aina suhteessa ympäröivään sekventiaaliseen kontekstiin. Toisin sanoen yksittäisen ohjeen tarkastelu pyritään suhteuttamaan siihen, millaisessa vuorovaikutuksen kohdassa se esitetään.

Tänään tarkastettavassa väitöstutkimuksessa olen halunnut testata, millaiseksi kuva ohjailukeinon valintaan vaikuttavista vuorovaikutustekijöistä muodostuu, jos myös kirjoitetun tekstin ohjailukeinoja tutkittaessa lähdetään liikkeelle pikemminkin keskusteluanalyysille kuin klassiselle pragmatiikalle ominaisista taustaoletuksista. Toisin sanoen olen irrottautunut ajatuksesta, jonka mukaan ohjeen muotoilua selittävät oletusarvoisesti puhujien välinen valtasuhde tai ohjailun lieventäminen. Sen sijaan olen pyrkinyt tekemään tulkintoja ohjailukeinon valintaa motivoivista kontekstiseikoista sen perusteella, millaisia kielellisiä valintoja ryhmäkirjeiden kirjoittajat teksteissään muuten tekevät. Vaikka ryhmäkirjeet eivät mahdollista sen tarkastelemista, kuinka niiden vastaanottaja ohjeisiin reagoi, olen lisäksi pyrkinyt tarkastelemaan aineiston ohjailevia lauseita klassisen pragmatiikan perinteeseen verrattuna syntagmaattisemmin. Toisin sanoen olen pyrkinyt suhteuttamaan ohjeiden käsittelyn systemaattisesti siihen, millaisessa tekstin kohdassa ne kulloinkin esitetään.

Koska tekstiaineistojen tarkasteluun kehitettyä syntagmaattista menetelmää ei ole ollut valmiiksi olemassa, työni ensimmäisenä haasteena on ollut selvittää, millaisia syntagmaattisia metodeja ryhmäkirjeitä tutkittaessa voidaan käyttää. Ratkaisuni on ollut suhteuttaa lausetason tarkastelu siihen, millaisiksi lauseita ympäröivät kirjeet tekstikokonaisuuksina jäsentyvät. Tässä tehtävässä olen valinnut työvälineekseni aiemmasta kirjallisuudesta tutun tekstilajin käsitteen. Tekstilaji tarkoittaa lingvistiksessä kirjallisuudessa abstraktia sosiaalisen toiminnan tyyppiä, joka voidaan yhdistää tietyyppisiin, toistuviin puhetilanteisiin. Esimerkiksi ryhmäkirjeitä voidaan käsitellä tekstilajina, koska kaikkien ryhmäkirjeiden avulla pyritään karkeasti samankaltaisiin tavoitteisiin. Samoin osallistujien välinen roolijako pysyy karkeasti samankaltaisena. Kieliopin tarkasteluun sopivia välineitä ovat työssäni tarjonneet erityisesti sellaiset aiemmat tekstilajitutkimukset, joissa on tarkasteltu tekstin kokonaisrakennetta.

Menetelmällisten valintojen hiominen on johtanut tutkimuksessani muutamiin merkittäviin suunnantarkistuksiin. Suhteutus tekstin kokonaisrakenteeseen on esimerkiksi vaatinut tarkentamaan aiemman kuvausperinteen ratkaisuja kahdella tavalla jo ohjeiden muotopiirteitä tarkasteltaessa. Vaikka ohjailufunktio voi käytännössä toteutua hyvin monenlaisten kielellisten rakenteiden avulla, työn fokukseen osoittautui ensinnäkin välttämättömäksi nostaa sellaiset kieliopilliset rakenteet, joissa ohjailufunktioita voi sanoa ilmaistavan kieliopin näkökulmasta kiteytynein keinoin. Nimitän tällaisia rakenteita työssäni kiteytyneiksi direktiiveiksi. Toisekseen syntagmaattinen tarkastelutapa on edellyttänyt irrottautumista vakiintuneesta fennistisestä perinteestä, jossa direktiivien muotopiirteinä on usein ensisijaisesti käsitelty sitä, millainen verbirakenne lauseen predikaattina toimii. Myös oma aikeeni oli alun perin tarkastella, milloin ryhmäkirjeen kiteytyneet direktiivit ovat vaikkapa imperatiivin, milloin puolestaan *pyytää*-lauseen tai *nessä*-lauseen muotoinen. Tekstin rakenteen tarkastelemiseksi osoittautui kuitenkin tarpeelliseksi kuvata myös direktiivien argumenttirakennetta sekä sitä, millaisin kielellisin keinoin niissä ilmaistaan toivotun teon toteuttajaa.

Lausetason kuvausmallin täsmennyttyä myös tekstin kokonaisrakenteen tarkastelu helpottui. Sitä kuvaan työssäni kolmella eri tasolla. Ensinnäkin osoitan, että kiteytyneet direktiivit toimivat ryhmäkirjeissä tyypillisesti sellaisen funktionaalisen jakson rakenneosina, jota nimitän kehoitusjaksoksi. Toisekseen osoitan, että ne voivat toteuttaa kehoitusjakson sisällä kahta erilaista tehtävää, joita erottavat toisistaan paitsi argumenttirakenteen myös teemankulun piirteet. Kolmanneksi kohdistan huomioni siihen, millaisen alatekstilajin toteutumaksi tarkasteltava kirje tai tekstuaalinen kokonaisuus hahmottuu. Kahden morfosyntaktisen ja kolmen tekstianalyttisen ulottuvuuden varassa tarkastelen sitten direktiivejä niin, että vertailtavana olevien tapausten välille rakentuu kulloisessakin tekstiyhteydessä nimenomaan toiminnallinen vastaavuussuhde.

Menetelmän täsmentyessä myös tutkimukseni empiiriset jatkokysymykset muotoutuivat hieman ennakoimastani poikkeaviksi. Kuten edellä totesin, alkuperäinen suunnitelmani oli tutkia sitä, millaiset kontekstiseikat vaikuttavat ryhmäkirjeissä direktiivin predikaattina toimivan verbirakenteen valintaan. Työn laajempien tavoitteiden näkökulmasta osoittautui kuitenkin kiinnostavaksi tarkastella ensin, milloin ohjailu ylipäättään toteutuu ryhmäkirjeissä juuri kiteytyneiden direktiivien, milloin taas muunlaisten ohjailukeinojen avulla. Lisäksi osoittautui välttämättömäksi kuvata, milloin kiteytynyt direktiivi koodaa vastaanottajan tavoitellun teon tekijäksi eksplisiittisin, milloin taas implisiittisemmin keinoin.

Empiiriset tulokseni tulevat kiinnostavalla tavalla lähelle lektion alussa mainitsemiani keskustelunanalyttisiä löydöksiä. Kun selvitin, milloin ohjailu toteutuu ryhmäkirjeissä juuri kiteytyneiden direktiivien avulla, kävi ensinnäkin ilmi, että kiteytyneen direktiivin valintaa selittää ryhmäkirjeissä nimenomaan se, kuinka varmana, kuormittavana tai odotuksenmukaisena ohjeen muotoilija ohjetta tai sen toteuttamista käsittelee. Samalla analyysini nostivat esiin, että ohjailukeinon valinta vaikuttaa myös siihen, millaista argumenttirakennetta ensimmäinen käyttöön otettu kiteytynyt direktiivi kehoitusjakson alussa toteuttaa. Argumenttirakenteen välityksellä ohjailukeinon valinta vaikuttaa edelleen laajemmin koko kehoitusjakson rakentumiseen. Argumenttirakennetta ja kehoitusjaksoa koskevien havaintojen varassa yleistin, että kiteytyneet direktiivit suuntaavat lukijan huomion sellaisiin ohjeisiin, jotka hahmottuvat tekstissä muita uutisarvoisemmiksi. Tekijän ilmaisukeinoa koskevat havainnot muodostuivat samansuuntaisiksi. Toisin sanoen kävi ilmi, että myös tekijän ilmaisemisen tapaa säätelee usein se, kuinka uutisarvoiseksi tai odotuksenmukaiseksi ohje tekstiyhteydessään hahmottuu. Tiivistetysti ilmaisten tekijän implikointi vihjaa, että lauseen ilmaisemaa ohjetta käsitellään lukijan näkökulmasta odotuksenmukaisena tai rutiininomaisena. Tekijän eksplikointi voi puolestaan toimia paitsi keinona esitellä esimerkiksi jokin asiakirja lukijalle uutena oliona myös keinona nostaa ohjeen huomioarvoa vaikkapa silloin, kun viraston muotoilema ohje tarjoaa ratkaisukeinoa potentiaaliseen ongelmatilanteeseen.

Kootusti tarkastellen tutkimukseni tulokset eivät vahvista ajatusta siitä, että direktiivin muotoilulla säädeltäisiin ryhmäkirjeiden kaltaisissa teksteissä ainoastaan puhujan ja kirjoittajan välistä valtasuhdetta. Pikemminkin vaikuttaa siltä, että direktiivin muotoilussa näkyvät kirjeen kirjoittajan oletukset siitä, kuinka itsestään selviä, kuormittavia tai odotuksenmukaisia kirjeessä esitettävät ohjeet vastaanottajan näkökul-

masta ovat. Toisin sanoen direktiivin muotoilija ottaa huomioon, kuinka lukija ohjeisiin suhtautuu ja mitä tämä kenties niiden sisällöstä jo tietää. Näin työni nostaa esiin, että kuivatkin virkatekstit ovat itse asiassa täynnä hienovaraista kielellistä vaihtelua ja dynamiikkaa. Toisin kuin monesti ajatellaan, vaihtelu ei myöskään ole sattumanvaraista. Vaikka ryhmäkirjeitä monien institutionaalisten ja ammatillisten tekstien tavoin kirjoitetaan kiireessä, yksityiskohtainen tarkastelu osoittaa, että niiden kirjoittajat ottavat koko ajan huomioon sen, kenelle teksti suunnataan.

Tieteenfilosofisesta tulokulmasta työni havainnollistaa, että taustaoletukset ja tutkimusmenetelmät vaikuttavat siihen, millaisia tuloksia tieteellisessä tutkimuksessa saadaan. Tätä vaikutussuhdetta pohdittaessa ei kuitenkaan tarvitse tyytyä toteamaan, että tutkimuksen tulokset olisivat ennalta määrättyjä. Pikemminkin niiden äärellä voidaan pysähtyä miettimään, millaista tietoa kielestä, kielenkäytöstä ja kieliopista tiedeyhteisö tällä hetkellä tarvitsee – ja kuinka tällaista tietoa voidaan hankkia.

Suomen kielen tutkijat ymmärtävät kieliopin nykyisin rajoiltaan sumeaksi ja joustavaksi resurssiksi, jonka tehtävänä on vuorovaikutuksen mahdollistaminen. Tällaista kielioppikäsitystä kohti on fennistiikassa viime vuosikymmeninä vienyt erityisesti keskusteluntutkimus, jossa kieliopin ja toiminnan suhdetta on voitu vähitellen avata autenttisia vuorovaikutusaineistoja yksityiskohtaisesti tarkastelemalla. Kansainvälisesti tarkastellen keskusteluanalyysin ansioksi voidaan lukea jopa kokonaan uuden, vuorovaikutuslingvistiikaksi kutsutun tutkimusparadigman syntyminen. Vuorovaikutuslingvistiikan keskeisiä kysymyksiä on, kuinka kieliopillisia resursseja käytetään puhetilanteessa tietyn vuorovaikutusfunktion toteuttamiseen. Toisaalta vuorovaikutuslingvistit tarkastelevat, millaisia vuorovaikutusfunktioita puhetilanteen osallistajat konstruoivat relevanteiksi tiettyjä kielellisiä resursseja hyödyntämällä.

Vuorovaikutuslingvistisesti suuntautunutta keskusteluanalyyttistä tutkimusta on monesti motivoinut havainto, jonka mukaan kielioppeja on viime vuosisadan loppupuolelle asti laadittu paljolti kirjoitettujen aineistojen varassa. Kun kieliopin kirjoituksen esikuvaksi on otettu esinemäinen teksti, puhuttua kieltä on saatettu pitää esimerkiksi kirjoitetun kielen huolimattomana ja puutteellisenä varianttina. Näin kieliopin tutkimusta voi sanoa hallinneen jopa tietynlainen kirjoitetun kielen vääristymä. Tänä tarkastettava väitöstutkimukseni muistuttaa kuitenkin, ettei kieliopillisia valintoja tarvitse kirjoitettusakaan tekstissä käsitellä kokoelmana staattisia muotopiirteitä. Päinvastoin kielioppi näyttäytyy myös kirjoitetussa tekstissä dynaamisena resurssina, jota puhetilanteen osallistajat voivat hyödyntää vuorovaikutuksen rakentamiseen monin hienovaraisin tavoin. Tällaiset havainnot antavat aiheen kysyä, onko kieliopin kirjoituksen ongelmana sittenkään ollut ainoastaan keskittyminen kirjoitettuun kieleen. Aineistosta riippumatta mahdollisena ongelmana näyttäytyy pikemminkin perinteisten tutkimusmenetelmien paradigmaattinen luonne sekä puhetilanteen yksiulotteinen käsittely.

Vaikka ryhmäkirjeet eivät tarjoa pääsyä siihen, kuinka vastaanottaja reagoi lukemaansa, myös nyt käsillä oleva työ valottaa juuri kieliopin ja toiminnan välisiä yhteyksiä. Kieliopin tutkimuksen näkökulmasta työni rohkaiseekin kysymään, voitaisiinko vuorovaikutuslingvistisiä tavoitteita edistää jatkossa tutkimalla keskustelujen lisäksi myös kirjoitettuja tekstejä. Lisäksi se tarjoaa yhden esimerkin siitä, kuinka näitä tavoit-

teita kohti voitaisiin kenties kirjoitettuja tekstejä tarkasteltaessa pyrkiä. Vuorovaikutuslingvistisen tutkimuksen keskeisiä oivalluksia on, että kieliopin ilmiöiden kuvaus on systemaattisesti sidottu toiminnan kuvaukseen. Keskusteluanalyttisessä tutkimuksessa tämä on kahdenkymmenen viime vuoden ajan tarkoittanut sen tutkimista, miten syntaksi ja vuorottelu tukevat keskustelussa toisiaan. Oma tutkimukseni havainnollistaa, että kieliopin tutkimus voidaan sitoa toiminnan kuvaukseen myös silloin, kun tarkasteltavana ovat kirjoitetut tekstit. Tekstianalyttisessä kieliopintutkimuksessa keskeinen kysymys on, kuinka toisiaan tukevat syntaksi ja tekstin rakenne.

Suvi Honkanen: *Kielioppi ja tekstilaji. Direktiivin muotoilusta viraston ryhmäkirjeissä.* Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen, suomalais-ugrialaisten ja pohjoismaisten kielten ja kirjallisuuksien laitos 2012. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-7731-9>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@uwasa.fi